

לשון וחברה

השפעת יוצאי צפון אפריקה על הלקסיקון הישראלי

חביק רוזנטל

יוצאי ארצות ערב לא היו שותפים ליצירת העברית החדשה אלא נפלו לתוך מציאות לשונית שלא הכירו כמעט, וללא הכנה. השפות שהם הביאו איתם לא השאירו חותם על העברית. עם זאת, הדור השני, שניסה להגדיר את זהותו מחדש, מתבלט בהיבטים תרבותיים שונים בחברה הישראלית: מוזיקה, קולינריה וסממני מסורת ומנהג ייחודיים. הדבר ניכר גם במילים ובביטויים רווחים הקשורים לתחומים אלה.

הקדמה

קבוצות המהגרים שהיוו את העליות הגדולות בסוף המאה ה-19 וראשית המאה העשרים הן המובילות ההיסטוריות של מהפכת העברית החדשה. מחדשי השפה באו בדרך כלל מארצות דוברות שפות סלוויות ובעצמם דיברו ברובם יידיש (כשפת אם), ואליהם הצטרפו יוצאי גרמניה שתרמו הרבה לשפת המדע והבניין, וכן יוצאי ארצות הבלקן שדיברו לדינו. מחדשי השפה עד קום המדינה היו אם כך יוצרים ומנהיגים, אבל גם קורבנות. הם נאלצו לוותר על שפות האם, לפחות בפומבי, ולהתבטא בעברית הרוטה ושוטפת בתחומים שבהם היא הייתה עדיין בחיתוליה. על כן הם המשיכו להשתמש בשפת האם שלהם בדרכים מעין מחתרניות, בין היתר בשפת הדיבור והסלנג, וכאן השפעתה של היידיש הייתה מכרעת. באמצעותה גם נוצרו דפוסים שונים של תחביר וסגנון. אלה נספגו ונטמעו בשפה, והבשילו כאשר הדור השני והשלישי נפרד כמעט סופית משפות הוריו.

לכאורה העולים מארצות ערב עברו תהליך דומה: קבוצות מהגרים שנפרדו משפת התרבות ומהשפה היהודית שבה הם השתמשו. מהגרים אלה קיבלו עליהם את העברית, והולידו דורות שאיבדו את הקשר לתרבות הוריהם. כאשר נכנסים לפרטי הסיפור, תמונה זו מצטיירת באור חדש. המבנה החיצוני אולי דומה, המהות שונה בתכלית. יוצאי ארצות ערב לא היו שותפים ליצירת העברית החדשה אלא נפלו לתוך מציאות לשונית שלא הכירו כמעט וללא הכנה. הם גם לא התבקשו להיקלט מיד או בכלל בין הגורמים המעצבים את התרבות והחברה הישראלית, ולכן הצורך של דור ההורים לפתח את שליטתם בעברית היה נמוך יחסית. ביחס ישר לכך גם השפות שהם הביאו איתם, הערבית ללהגיה והשפות היהודיות-ערביות, לא השאירו חותם על העברית. הסלנג הישראלי מושפע אמנם רבות מן הערבית, אך בעיקר מן הערבית הפלסטינית. דור האבות כמעט לא התערב אם כך בתרבות ובחברה אלא בנה מעין תת-תרבות בערי הפריפריה. קביעות אלו מקבלות משנה תוקף כשאנו מנסים להבחין בין עדות המזרח השונות. העדה המצרית, למשל, בעקבות הרקע המשכיל שלה והיקפיה הקטנים השתלבה היטב בחברה הישראלית לרבידה.

רוביק רוזנטל הוא לשונאי וסופר. לאחרונה ראה אור בהוצאת כתר ספרו **מילון הצירופים: 18,000 מטבעות לשון בעברית החדשה: מקורות, גלגולים, שימושים**.

המאמר מבוסס על הרצאה במסגרת הכינוס השנתי של האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה, מכללת דוד ילין, יוני 2009.

גם העלייה העירקית הגדולה פיתחה מנגנוני השתלבות מרשימים. לעומתן נתקלו העולים מצפון אפריקה, ובעיקר יוצאי מרוקו, טוניס, אלג'יר ולוב, בקשיים מרובים שמאמר זה אינו מתיימר לנתח. במעין מעגל קסמים נדחקה עלייה זו לפריפריה הגיאוגרפית, החברתית והכלכלית; השנים הארוכות בפריפריה העצימו את הסטיגמה של תת-תרבות נחשלת בעיני החברה הישראלית ההגמונית, לעתים אפילו בעיני בני עדות המזרח האחרות.

דור המהגרים מארצות אלה נקלע לקשיי הגירה וקיום וכמעט ולא עסק בשאלות על מצבו בהיבטים רחבים יותר. ואולם הדור השני, אלו שהגיעו לארץ ישראל כילדים רכים וכן אלה שנולדו בישראל, החלו בשנות השבעים בפעולות בתחומים נרחבים שנועדו להגדיר את זהותם מחדש ולהשיב את הכבוד האבוד של הוריהם. ראשית המהלך בפעולות מחאה סוערות, ממרד ואדי סאליב שנכשל ועד הופעת הפנתרים השחורים בראשית שנות השבעים. ואולם למהלך היו גם היבטים תרבותיים. בתחום המוזיקה החלה להיווצר יצירה מגוונת, חלקה מתכתבת עם מוזיקת הפופ הגלובלית וחלקה עיצבה את הז'אנר המזרחי או הים-תיכוני. המטבח הצפון אפריקני זכה להכרה ולספרות. בתחום המנהג והמסורת התחזקו סממני זהות ייחודיים, כגון עלייה לקברי צדיקים.

מונחים מתייחסים למרוקאים

קשה להתעלם מכמה מילים וצירופים שנכנסו אל הפולקלור והשיח הישראלי כתגובה לעלייה מצפון אפריקה. מטבע הדברים עולה מביטויים אלה ניחוח גזעני.

מרוקו סכין או, בגרסתו המוקדמת, 'מרוקאי סכין'. מדובר בכינוי גזעני ליוצאי מרוקו המייחס להם נטייה לאלמות. על-פי הסוציולוג שמואל נח אייזנשטדט, הכינוי היה נפוץ מאוד בראשית ימי העלייה הזאת, בשנות החמישים ובראשית שנות השישים (החברה הישראלית בתמורותיה, עמ' 322). על פי הסוציולוג איתן כהן, הכינוי קשור גם במנהג המרוקאי למגר שדים על ידי הנחת סכין ומלח מתחת לכר (המרוקאים, עמ' 92). רוני סומק כתב בשירו 'שיר פטריוטי': 'החבר שלנו, מרוקו סכין, תוקע מזלג/מפלדה אנגלית בדג שנולד בחופי נורווגיה'.

מסעודה משדרות. דמות בדויה המייצגת קהל יעד רצוי של טלוויזיה מסחרית, מתאפיינת במוצא מזרחי, בהשכלה נמוכה וחיים בפריפריה. הצירוף נטבע על ידי העיתונאי אלכס גלעדי בראיון לירחון **התקשורת**, 1993: 'אני עושה טלוויזיה בשביל מסעודה כהן משדרות, וגם בשביל משה רבינוביץ' ביבנאל'.

פְּרָחָה. שפות ערביות רבות טוענות לבעלות על 'פרחה', שפירושו שמחה ועליזה, וגם פרגית. במרוקאית ובשפות אחרות פרחה היא שם פרטי לאישה ופירושו שמחה. עם זאת, יש בסיס לטענה שהמקור המובהק יותר הוא הכינוי הזה שניתם לבחורה צעירה כבר במרוקו, במשמעות פרגית.

צ'חצ'ח. כינוי מלעיג ליוצאי מרוקו, תוך חיקוי אפיון פונטי מסוים בשפה היהודית-מרוקאית. בבחירות 1981 הפך הביטוי למותג פוליטי שאותו הצליח דווקא מנחם בגין לרתום לעגלת הצלחתו הפוליטית.

גם פרחה וגם צ'חצ'ח איבדו עם השנים את התיג האתני המובהק, והם מתייחסים היום יותר לדרך התנהגות זולה והמונית ולא דווקא למוצא מזרחי.

ערוצי ההשפעה של השפה הצפון אפריקנית

איך השפיעה שפת יוצאי צפון אפריקה על העברית הישראלית? השפה, גם בעניין זה, משקפת תהליכים תרבותיים, אך יש לומר בכנות כי במקרה זה מדובר בהשפעה קטנה יחסית. אין כל דמיון, כמותי או איכותי, בין השפעת היידיש, הערבית הפלסטינית או האנגלית האמריקנית על השפה הישראלית לבין ההשפעה של לשונות צפון אפריקה. ובכל זאת אצביע כאן על כמה ערוצי השפעה, שבהם יש גילויים שונים ומנוגדים.

תרגומי שאילה. תרגומי השאילה מהתרבות היהודית-צפון אפריקנית מעטים ביותר. הבולט בהם הוא 'הראה לו מאין משתין הדג', במרוקנית: 'הורית לו מנאין לח'וט תאיבול'. השורה המקורית הזו מופיעה גם בשיר 'חדוזה' של להקת 'שפתיים'.

בעולם הפנויים-פנויות רווח הביטוי 'יש הרבה דגים בים', ללמדך שאם נכשלת במציאת בן/בת זוג, יבוא אחר (או תבוא אחרת?) במקומו. רבים מיהודי צפון אפריקה חיו לחוף ים, ולהם פתגמי דגים לא מעטים. אחד מהם אכן משמש בהקשר ליחסי המינים: 'הים מלא דגים', ובמרוקנית: 'לבח'ר עאמר בלח'וט'. יש לציין שהביטוי קיים גם באנגלית, בין היתר בשיר ידוע משנות השישים של להקת דה מרבלטס: *No use crying forever, because there's too many fish in the sea*. אמרה מדורות קודמים של יהדות צפון אפריקה היא 'כל עכבה לטובה', כלומר, דחייה כפויה תביא בסופו של דבר תועלת בלתי צפויה. מקורה בנוסח ביהודית-מרוקאית: *קָל עֶכְבָּה לטובה*. האמרה מופיעה לראשונה במאה ה-17 בספר מעגל טוב להחיד"א (חיים יוסף דוד אזולאי) ומוכרת גם בין יהודי תימן, מרוקו, כורדיסטן ועוד. הגרסה היהודית-מצרית אומרת: *קָל תֶּאֱח'רָה וְפִיָּה תִ'רָה* (כל איחור מביא טוב).

תחביר וסגנון. הנושא הפחות נחקר בסוגיית ההשפעה הנדונה כאן הוא תחום התחביר. בתחום זה נוצרה שפת פריפריה ייחודית. יש קוראים לה 'אשדודית' ויש, בעקבות ספרה של שרה שילה **שום גמדים לא יבואו**, 'מעלותית'. מתבקש מחקר על מבנים ייחודיים לשפת הדיבור בפריפריה, זו שהתפתחה בסביבה של יוצאי צפון אפריקה; ועל השפעה המצטברת של שפת דיבור זו על הישראלית בכלל.

ספרה של שילה מתעד את דפוסי תת-השפה הזאת. אפשר למצוא בו תדיר צירופים כמו 'שבוע שעבר חשבת', או 'שש אנחנו חוזרים לפה', שבהם נשמטת המילית ב'. הדוברים בספר מרבים בשימוש של כעין עבר מתמשך: 'היה אומר', 'היה עושה' (אולי בהשפעת ה-*imparfait* הצרפתי). הצירוף הזה קיים בתלמוד וקיים באופן ממותן גם בעברית המודרנית (בעיקר לציון פעולה חוזרת בעבר ולא לציון פעולה מתמשכת), אבל בפי יוצאי צפון אפריקה הוא בולט יותר ונחשב לשון דיבור: 'כל מקום שהייתי עוברת, היו האנשים מרימים את הראש'; 'הייתי שוכבת ומקיאה'; 'הייתה מדברת עם העיניים שלה סגורים'.

גם בסדרת התייעוד הטלוויזיונית 'הדימונאים' משנת 2002 מתועדת תת-השפה הזאת. הנציגה הבולטת של השפה הזאת בסדרה, ממש חגיגת דיבור, היא אילנית לוגסי: 'פה גמרת עלי!', 'ככה אתה מתלכלך?' או 'הייתי נופלת עם איזה מישהו'. ולצד זה דימויים טבעיים: 'נפלת, כל הכתפיים שלי ירדו', שיבושים נוסח 'אין לך מושג מה בכיתי', ושימוש מעניין בניבים: 'התחילה להרים את הטונים שלה עלי'. חלק מן הביטויים שמשמיעה אילנית נחשבים ביטויים סטראוטיפיים של 'המסורתית': 'תביא, כפרה, את הקוסקוס', 'אלוהים גדול, כל ילד עם הברכה שלו'.

מה שמייחד את אילנית הוא שורה של מבנים תחביריים אופייניים לשפת הדיבור הישראלית. הם מייצרים מוזיקה דיבורית מיוחדת, שאולי נולדה בסביבות פריפריאליות, אבל היא היום רוב מניינה ובניינה של העברית המדוברת. למשל: 'יכול ללכת העוֹבֵר' (במקום 'העובר יכול ללכת'), 'מתאים לי החופש הזה' או 'חייב להיות צבעים!' אצל שוקי המובטל מן הסדרה חוזר דפוס ה'סנדוויץ', כאשר מלה או צירוף בראשית המשפט חוזרים בהמשכו או בסופו: 'לי יש עלי כל כך הרבה דברים על הראש'. דפוס אחר הוא השימוש ב'זה' לקישור בין שני חלקי משפט, מעין אוגד: 'מתמטיקה שאף פעם לא ידעתי זה יוצא טוב'. המוזיקה הזו נשמעת לנו מזרחית, אבל מחקר מעמיק יותר עשוי לגלות שיש כאן עירוב עממי של תת-שפות עממיות שונות, ובמשפטים האלה מצלצלים גם פעמוני היידיש.

השפעת יוצאי צפון אפריקה על הלקסיקון הישראלי

הנושא שבו ניכרת יותר ויותר השפעה צפון אפריקאית הוא אוצר המילים של שפת הדיבור, הסלנג, וזאת בשני מישורים.

מישור אחד הוא חיזוק מעמדה של הערבית הפלסטינית בסלנג הישראלי. שפה זו על להגיה היא עמוד התווך של הסלנג הישראלי זה כמה דורות, אבל בניגוד ליידיש השפעתה לא דעכה אלא היא הולכת ומתחזקת, למרות ההתרחקות החברתית והנפשית של יהודי מדינת ישראל מערביי מדינת ישראל. אני תולה התחזקות זו באותו מהלך של חיזוק הזהות של יוצאי עדות המזרח ובעיקר יוצאי צפון אפריקה.

המישור הגלוי יותר הוא אוצר המילים של הסלנג הישראלי, שבו יש נוכחות נאה למילים ולביטויים שמקורם ביהדות צפון אפריקה.

שיחת ימים:

אבויה. פנייה ידידותית בתפוצה גוברת, ככל הנראה קיצור של הצורה המרוקאית לפניית חיבוב 'יא בויה', אולי בהשפעת 'אבוי', אבא שלי בערבית. מכאן הפנייה המקובלת 'אבאל'ה', המכוונת לאנשים מבוגרים או לילדים.

כפרה. איך התגלגלה לכל פינה המילה כפרה במשמעות חיבוב? זו הדרך שבה היא מקובלת ביהודית המרוקנית, שבה 'כפרה', במלעיל, היא מילה נפוצה. על אדם אהוב, ובעיקר ילד קטן מפי אמו, נאמר 'כפרה עליך' או 'נמשי כפרה עליך' (תלך כפרה עליך), ובעברית: 'כפרה עליך'. הפירוש, שמקורו כבר בשימוש אצל יוצאי צפון אפריקה: אני אוהב אותך כל כך, שאני מוכן לעמוד במקומך ולכפר על עוונותיך.

שמות תואר ותכונות:

חנאז'. מסריח. שם תואר הנהגה גם חנאג', ופושה בשטח.

חנן. היורש של יורם ובן זוגו של פרייר הנצחי. המקור: חנונה, וכן חנאנה, נזלת במרוקנית. הילד עם הנזלת הנצחית הוא החנן של הכיתה.

חרתה. סתמי. מילה בתפוצה רחבה במשמעות דיבורים או מעשים חסרי חשיבות, שכבר זכתה לפיתוחים ישראליים: חרתה ברתה, חרטבונה ועוד. המילה נקלטה גם מפני שהיא מזכירה את מילת הגנאי הנפוצה 'חרה'.

פאלטה. טעות, תקלה. ביטוי בתפוצה מתרחבת בסלנג הישראלי. המלה הגיעה למרוקאית מן הספרדית, והיא מזכירה את fault האנגלית שבאה מן המקור הלטיני המשותף.
פארש. פסולת בכלל. מילולית: פסולת הטבק. בתחום הסמים היא מתייחסת לסיגריה שבה מעורבת בעשב הסם פסולת טבק. ביטוי נגזר רחב תפוצה: 'הלך פארש'.
קלאווי. קללה מרוקנית בוטה, הנשמעת בהקשרים בוטים פחות בסלנג הישראלי. מילולית: אשכוי של העגל.

הווי

חמסה. תפוצתם הרחבה של המילה והמנהג בתרבות הישראלית מיוחסת ליוצאי מרוקו בפרט וליוצאי צפון אפריקה בכלל. מקורה ערבי. ראשיתה בהנפה של כף היד הפרושה כסימן למזל, וממנה נוצר תכשיט המזל. כף היד, התכשיט והרעיון של ברכת המזל קרויים חמסה, דהיינו, חמש, על-פי חמש האצבעות. בעברית הישראלית היא נוכחת גם בביטויים נפוצים כמו 'חמסה עליך' ו'חמסה חמסה'.

מימונה. חגם של יהודי מרוקו הפך מושג תרבותי ישראלי ושם כולל לחג של עדה כלשהי. יש שקושרים את המלה לרמב"ם, הוא משה בין מימון, אך מתקבל יותר על הדעת שהמקור הוא 'למימון', מזל במרוקאית, ומכאן מימונה, שפירושה הצלחה.

תרבחו ותסעדו. המנטרה המרוקאית הלאומית, שבזכות המימונה הפכה למנטרה ישראלית. מילולית: תרויחו ותשמחו. שום קשר לאוכל.

קולולוש. קריאת הצהלולים (לו-לו-לו) באזורים מסוימים של יהדות מרוקו. משמשת בין ילדי ישראל גם במשחק הגוגואים, כאשר אחד המשתתפים מעיף את החרצנים באוויר.

פעלים

להבריז. הפועל הנפוץ 'להבריז' התגלגל מהפועל המרוקאי brez, ברח; וכן בְּרַז לו - ברח לו. מפועל זה התגלגלו גם ביטויים כמו 'שם לו ברז' ואחרים.

מתחרוט. מדבר סחור-סחור, בצירוף כמו 'מה אתה מתחרוט עלי'. מילולית: מתעקם ומתפתל. פועל זה קיים גם בשפות ערביות אחרות.

מתעוּז. ביטוי מתפשט בשימושים רבים: מתעלל, עובד על מישהו וכדומה. משמעות מילולית: מתעקם.

מזון

טאג'ין. מאכלי קדירה, מכל הסוגים והמינים, בריבוי: טאג'ינים. מילולית במרוקאית: קדירה, וההגייה: טז'ין.

מופלטה. מאפה מתוק ושמנוני. זכה לתפוצה רחבה בהיותה הסמל הקולינרי והתרבותי של חגיגת המימונה.

ספינג' (בפ' רפה) הסופגנייה הצפון אפריקאית, ולא אצל יהודים בלבד. ניתן לבטא את שמה גם ספינד'. יוצאי טוניס קוראים לה ספינג'ה.

מטבוחה. סלט עגבניות מבושלות. השם המלא: סלטה מטבוחה, מילולית: סלט מבושל.

מעקודה. פשטידת ירקות. המעוקדה הפופולרית ביותר היא פשטידת תפוחי אדמה. מילולית: קשורה.

קווארָה. קציצות מבושלות ברוטב עגבניות. קורה פירושו כדור.
קוסקוס. סולת מבושלת. המאכל הפך כמעט שם נרדף לפולקלור המרוקני, בוודאי הלשוני. זה גם שמו של האתר שהקימו בני הדור השני של העדה, העוסק בתרבות המרוקנית. מקור המלה לא ברור, והיא מבוטאת במרוקאית קֶסְקֶסוֹ. הצורה הנהוגה בעברית היא בדרך הצרפתית.
שבקייה. עוגיות מטוגנות. מילולית: שבכ פירושה רשת, בהתייחסות לצורת העוגיות.
שקשוקה. מאכל ביצים ברוטב עגבניות. במרוקו הוא היה נהוג בעיקר אצל יהודי מקנס, שקראו לו תפתוכה, כשהת' נשמעת כמו צ' (צ'קצ'וקה). הצורה המקובלת מקורה בבני עדות אחרות הטוענות לבעלות הן על המאכל והן על המילה. בעקבות סרטו המדובר של מיקי רוזנטל שיטת השקשוקה הפך המאכל סמל ליחסי הון ושלטון בישראל.

מילות סיכום

בין תחומי התרבות השונים שבהם אנו עדים לקריאת האמנציפציה של התרבות המזרחית או היהודית-צפון אפריקנית, יש מעמד בולט למוזיקה, למזון, למסורות ולמנהגים. השפה נשרכת מאחור בעיקר כשמדובר באוצר המילים הישראלי, אך השפעתה הנסתרת בתחום התחביר של שפת הדיבור רחבה הרבה יותר. אחת הסיבות לתפוצה הנמוכה של הלקסיקון היא הרוויה המסוימת של השפה מהשפעות סביבתיות. כן יש לראות בנוכחותה של הערבית הפלסטינית, שחשיבותה בשפת הדיבור רבה, פיצוי-מה על היעדר השפעתן של שפות יוצאי צפון אפריקה.

מקורות

- אייזנשטט, ש"נ (1989). **החברה הישראלית בתמורותיה.** ירושלים: מאגנס.
כהן, א' (2002). **המרוקאים - הנגטיב של האשכנזים.** תל אביב: רסלינג.
קוסקוס, אתר המורשת המרוקאית, couscous.co.il
רוזנטל, ר' (2004). **חדוות הלשון.** תל אביב: עם עובד.
רוזנטל, ר' (2005). **מילון הסלנג המקיף.** ירושלים: כתר.
שטאל, א' (1975). **פתגמי עדות ישראל.** תל אביב: עם עובד.
שילה, ש' (2005). **שום גמדים לא יבואו.** תל אביב: עם עובד.